

Wetten en is geen tijd verletten... Dialectbenamingen i.v.m. het scherpen van de zicht

Roxane Vandenberghe

Het lijkt een beeld uit lang vervlogen tijden, uit een schilderij van Breughel of een gedicht van Guido Gezelle, maar toch was het tot het midden van de vorige eeuw nog gebruikelijk dat de boeren in onze contreien hun koren afmaaiden met hun blote handen en een zicht. De zicht, in het dialect *pekke* of *pik(ke)* genoemd, is een zeisachtig werktuig met een gebogen mes dat loodrecht op een korte steel met handvat vastgemaakt is. De maaier sloeg die zicht een paar keer in het graan, waarna hij de graanhalmen met een mathaak (*pikhaak* genoemd) samenraapte en in een bundel aan de kant legde, die dan later tot een schoof werd gebonden. Om zo weinig mogelijk kracht te moeten uitoefenen tijdens het maaien, was het uiteraard heel belangrijk dat de snede van de zicht goed scherp was... pikken was zo al lastig genoeg! De zicht bijscherpen kon op verschillende manieren: ze kon scherp geslagen worden met een haarspit en een haarhamer, geslepen worden met een strijklat of gewet worden met een wetsteen.

In dit artikel bespreken we de dialectbenamingen die gebruikt worden voor een aantal van die handelingen en werktuigen waarmee de boeren vroeger hun zicht en natuurlijk ook hun zeis, om hun grasland te maaien, scherp maakten. We presenteren hierbij ook een aantal woordkaartjes. De gegevens voor dit onderzoekje zijn afkomstig uit WVD-vragenlijst 19, een van de eerste landbouwlijsten, uitgestuurd in 1978. Daarnaast is er ook dialectmateriaal overgenomen uit een tiental landbouwschrijftjes, die studenten dialectologie geschreven hebben tussen ca. 1975 en 2000. Al die gegevens worden op dit ogenblik door de WVD-redactie verwerkt om hopelijk binnenkort gepubliceerd te worden in de WVD-aflevering over de teelt en de oogst van de graangewassen.

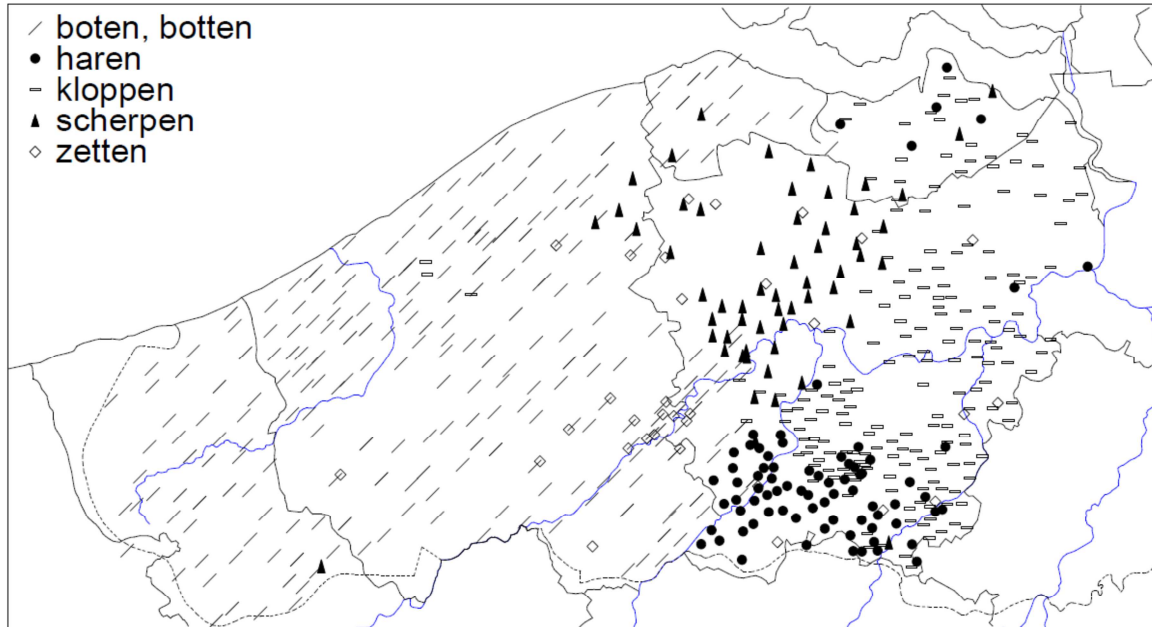
1. De zicht scherp kloppen met haarspit en haarhamer

Zoals gezegd kan de zicht scherp gemaakt worden door ze te haren; dat gebeurde met een haarspit en een haarhamer. De maaier deed dat een paar keer per dag, vaak tijdens de schafttijd, omdat het een tijdrovende klus was. Als hij ging pikken, nam hij zijn haargerief altijd mee. Hoe ging dat in zijn werk? Het haarspit is een soort aambeeldje, bestaande uit een ijzeren pin met een stalen kop, dat in de grond werd geplaat. De precieze vorm van de stalen kop verschilde van streek tot streek: meestal vierkant, soms met afgeplatte, soms met afgeronde hoeken, maar wel altijd mooi glad... een beetje als een uitvergrote spijker. De maaier ging met zijn benen lichtjes opengespreid zitten zodat het spit ongeveer ter hoogte van zijn knieën kwam. Hij nam de zicht met de punt links en de hiel rechts en hield met de linkerhand de snede op de kop van het haarspit. Met de scherpe kant van de haarhamer sloeg hij heen en weer op de snede, die daardoor afgeplat en dus scherper werd. Af en toe spuwde de maaier op het mes, omdat dat door het kloppen warm werd.

1.1 Haren

Er bestaan grosso modo een vijftal benamingen in de Vlaamse dialecten om het scherp kloppen van de zicht te benoemen, namelijk **boten** (met als variant **botten**), **haren**, **kloppen**, **scherpen** en **zetten**, die alle een min of meer mooi afgebakend gebied vormen.

HAREN

Het werkwoord **boten** is in heel Frans- en West-Vlaanderen gebruikelijk, in het westen van Zeeuws-Vlaanderen en ook wel in een klein, westelijk Oost-Vlaams gebiedje, dat zich ongeveer uitstrekt van Deinze tot Kruishoutem. *Boten* is een oud Germaans werkwoord dat in het algemeen 'slaan' of 'kloppen' betekent; het is bijvoorbeeld verwant met het Engelse *to beat* 'slaan, kloppen'. Dat werkwoord *boten* duikt geregeld op in de West-Vlaamse landbouwwoordenschat. Het is bijvoorbeeld bekend uit de vlasteelt: vlas boten is met een hamer op het grote vlas kloppen om de lemen (d.i. de houtachtige deeltjes van de vlasstengel) te breken. Zo ontstaat een *bote vlas*: een bundel uitgeklopt vlas. Ook een bos uitgedorste graanhalmten wordt in West-Vlaanderen soms een *bote strooi* genoemd.

Enkele West-Vlaamse informanten vermelden ook een verkorte vorm van boten, namelijk **botten**. Dat is ongewoon; hoewel verkorting van lange klinkers wel voorkomt in dat dialectgebied, gebeurt dat meestal niet in de infinitief van werkwoorden. Verkorting gebeurt wel in de verbogen vormen, bijvoorbeeld *slapen* > *hij slapt*, *preken* > *hij prikt*, *dopen* > *hij dopt* en dus ook *boten* > *hij bot*, *ik heb mijn pekke gebot*. Ook in de twee veel voorkomende samenstellingen met *boot-* wordt de lange *oo*-klank verkort: *bootkruin* wordt namelijk uitgesproken als *botkruune* en *boothamer* als *bothamer*. Dergelijke verkortingen van de stam van een werkwoord als eerste deel van een samenstelling komen in het West-Vlaams veelvuldig voor; denk maar aan *slapkamer* 'slaapkamer', *prikstoel* 'preekstoel', *dopsuiker* 'doopsuiker' en *lopneuze* 'loopneus'. Doordat die verkorte *bot*-vorm zo frequent voorkwam, zijn sommigen die ook gaan gebruiken in de infinitief, *botten* dus.

Ook het werkwoord **haren** is een zeer oud Germaans erfwoord, dat al heel lang 'scherp zijn of maken' betekent. Vermoedelijk gaat het terug op een Protogermaans bijvoeglijk naamwoord **χarwa* in de betekenis 'scherp'. In de West-Germaanse zusters talen van het

Nederland komt het woord onder allerlei vormen terug, in uiteenlopende betekenissen die verband houden met 'scherp'. Zo bestaat er in het Fries een woord *heare*, dat 'prikkelen in de keel' betekent. *Haren* zelf is ook gebruikelijk in de standaardtaal.

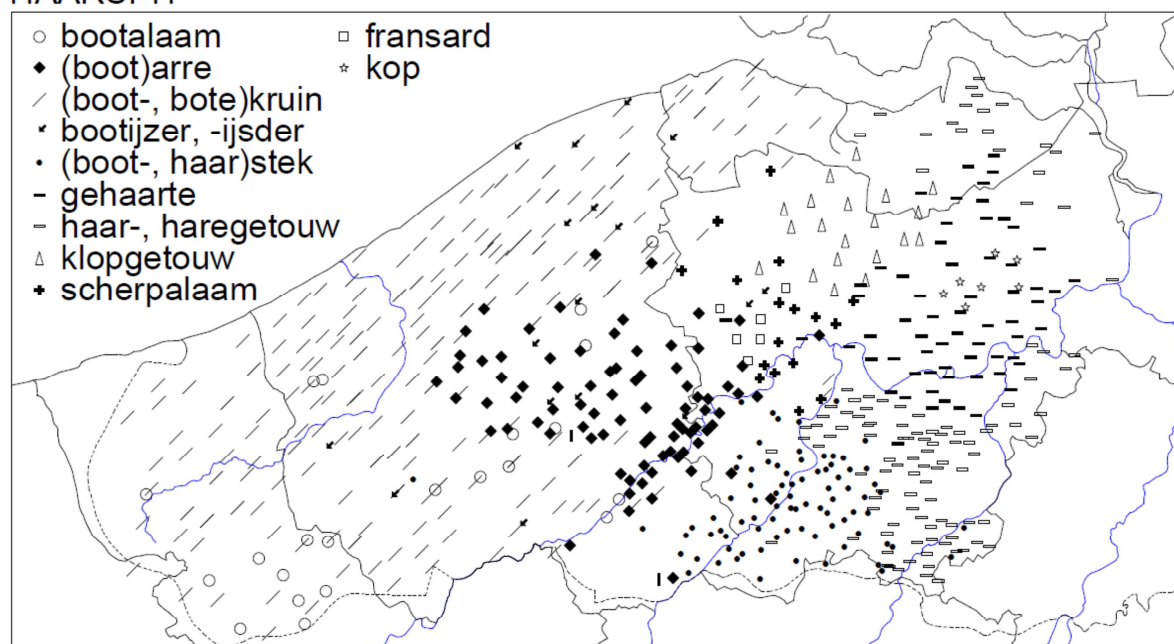
De verklaring voor het voorkomen van de werkwoorden *kloppen* en *scherven* is duidelijk; ze beschrijven natuurlijk gewoon de handeling. De benaming *zetten* is een verkorting van 'de zicht scherp zetten'.

1.2 Haarspit en haarhamer

Zoals gezegd werd de zicht scherp geklopt met twee werktuigen: een haarspit en een haarhamer. Bij de dialectische variatie voor het begrip haarhamer staan we niet te lang stil: bijna overal in ons gebied wordt een samenstelling gebruikt, waarvan het eerste deel een vorm van het werkwoord *boten*, *haren*, *scherven* of *kloppen* is, en het tweede deel het woord *hamer*. Zo krijgen we dus samenstellingen als *boot-* of *bothamer*, *haar-* of *gehaartehamer*, *scherphamer* en *klophamer*.

Voor het haarspit daarentegen bestaat er veel meer variatie in de dialecten. Op de kaart hieronder staan enkel de frequentste en gebiedsvormende benamingen, maar eigenlijk hebben we zo'n 50 dialectwoorden opgetekend.

HAARSPIT

De meeste benamingen zijn eveneens samenstellingen met als eerste lid een vorm van een werkwoord voor haren: *boten* (in Frans-, West-, en West-Zeeuws-Vlaanderen), *haren*, *scherven* of *kloppen* (in Oost-Vlaanderen). Grappig is wel dat de woorden *boot-*, *bot-* en *haar-* daarin soms vervormd worden, omdat de spreker vermoedelijk het originele woord niet meer herkent; zo tekenden we o.m. *potkruune* (van *bootkruin*, en meer bepaald *botkruune*) en *orgeltouw* (van *haargetouw*, en meer bepaald *oargetouw*) op. Dat noemen

we volksetymologische herinterpretaties. Verder is het vooral dat tweede lid dat hier interessant is en waar we dieper op ingaan.

We zien ten eerste een aantal woorden die (vermoedelijk) naar het uitzicht van het aambeeldje verwijzen, namelijk **kruin** (*boot-, bote- en bootkruune*), **arre** (*boot-, botarre*), **ijzer/ijsder** (*bootiezer, bootiesder*), **stek** (*bootstekke, haarstekke*) en **kop**. Waarom dat spit in het West-Vlaams een *kruune* wordt genoemd, is niet helemaal duidelijk. Volgens de bekende 19de-eeuwse West-Vlaamse priester-leraar en woordenboekschrijver De Bo is dat “omdat zijne ronde platte kop de geschoren priesterkruin verbeeldt”.... Als hij dat zegt, zullen we hem maar geloven zeker? Datzelfde benoemingsmotief vinden we trouwens ook bij **kop**. Vormvarianten van *kruin* zijn bijvoorbeeld ook **kroon** en **kluin** (*botkluune*). Ook de verklaring voor het woord **arre** is onzeker; niemand weet waar het precies vandaan komt. Sommigen suggereren een verband met *haren*, maar dat werkwoord is in het *arre*-gebied helemaal niet gebruikelijk, dus die verklaring lijkt niet waarschijnlijk. Een variant daarvan, die niet op de kaart staat, is **bootscharre**. Dat zou een volksetymologische nieuwvorming kunnen zijn, omdat het spitse deel van het haarspit doet denken aan een ploegschaar.

De benaming **ijzer/ijsder** verwijst natuurlijk naar het materiaal waaruit het spit gemaakt is; die naamgeving noemt men metonymisch: het voorwerp is genoemd naar de stof waaruit het gemaakt is, net als een *glas*. **Stekke** is dan weer afgeleid van het werkwoord **stekken**, dat ‘in de grond steken’ betekent. Het is ook een algemeen woord voor een scherp voorwerp waarmee een gat in de grond wordt gemaakt, bijvoorbeeld om aardappelen te planten.

Een tweede groep samenstellingen hebben een wat ruimere benaming als tweede lid, namelijk **alaam** en **getouw**. Die woorden betekenen ‘(stuk) gereedschap’ in het algemeen. De samenstellingen met *-alaam* komen verspreid voor in het westen van het gebied, waar het woord op verschillende manieren uitgesproken wordt, bv. *alaam*, *aloam*, *alme* en *olme*. De samenstellingen met *-getouw* komen vooral voor in Oost-Vlaanderen en ook de uitspraak van dat woord varieert nogal; zo tekenden we o.m. *getowe*, *getoa*, *getaa*, *getaaje* en *getèè* op. Het woord *getouw* kennen we in het huidige Nederlands enkel in de betekenis ‘weefgetouw’, waarbij we dan onmiddellijk het verband leggen met de touwen van het toestel. In het vroege Middelnederlands echter had dat woord weinig te maken met *touwen* en had het een veel ruimere betekenis, namelijk ‘instrument’ of ‘gereedschap’. Dat woordje *touw* is dan afgeleid van een oud, niet langer gebruikelijk werkwoord *touwen*, dat gewoon ‘maken’ of ‘maken tot iets’ betekende. Het getouw was dus alles, bv. allerlei werktuigen, waarmee je iets kon maken; met een weefgetouw bijvoorbeeld maak je stoffen. Een relict van dat werkwoord *touwen* vinden we wel nog in het Nederlandse werkwoord *voltooien* ‘afmaken’.

Een woord dat vooral in het noordoosten van Oost-Vlaanderen gebruikelijk is voor het haarspit is **gehaarte**. Dat woord is duidelijk afgeleid van het werkwoord *haren*, met een voorvoegsel *ge-* en achtervoegsel *-te* als een soort ‘instrumentalis’: een afleiding die het object aanduidt waarmee de (door het werkwoord uitgedrukte) handeling uitgevoerd wordt. De uitspraak van *gehaarte* wijkt in de meeste dialecten zo sterk af van het grondwoord, dat heel wat informanten het verband met *haren* niet meer leggen. Dat komt vooral door de reductie van het hele voorvoegsel *ge-* en het wegvallen van de *h*-klank, soms in combinatie

met een klinkerverandering en -verkorting. Zo vonden we onder meer *goart(e)*, *gart*, *gort* en zelfs *gurt* terug in dat gebied.

Ten slotte vermelden we nog de benaming *fransard*, waar we de oorsprong niet van kennen.

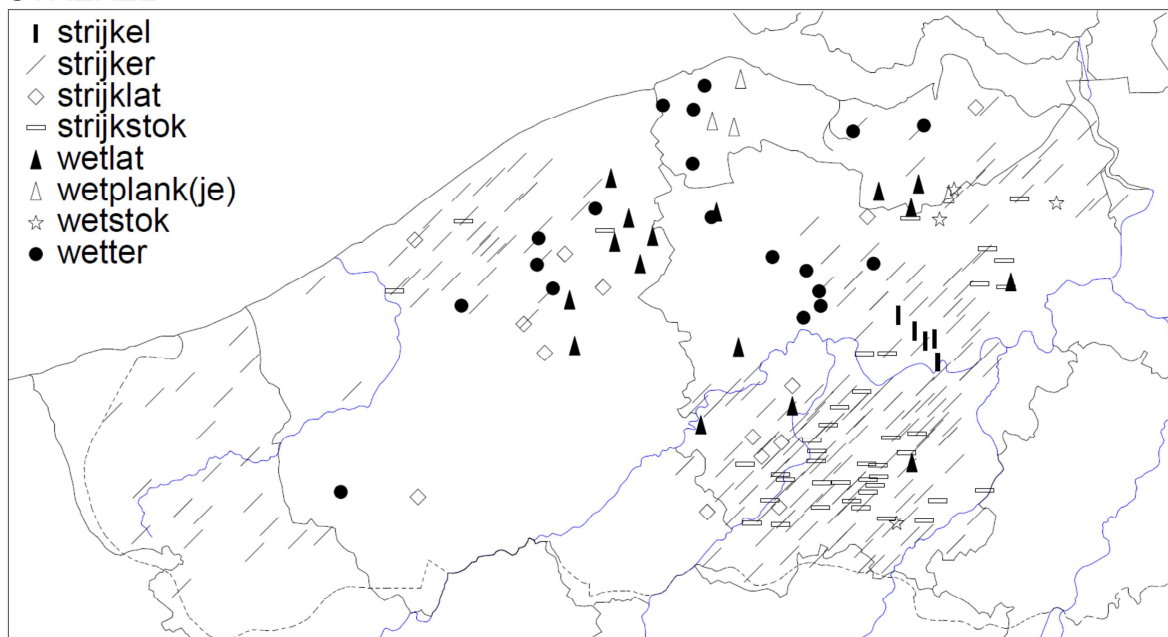
2. De zicht scherp wrijven met strijkhout of wetsteen

Terwijl de maaier zijn zicht maar één of twee keer per dag haarde, scherpte hij zijn werktuig tussendoor nog een aantal keer door het tegen een strijkhout of een wetsteen aan te wrijven. Dat nam heel wat minder tijd in beslag dan het nogal tijdrovende haren. Dat blijkt o.a. uit dit spottende (westelijk) West-Vlaamse rijmpje, uit de taal van de arbeiders die tegen een uurloon de korenvelden van de grote polderboeren gingen pikken. Ongetwijfeld bestaan daar elders in ons gebied ook varianten van:

*Je pekke wetten en is geen tijd verletten:
je verzoet de snee en je rust ermee,
maar met boten ... kun je de boeren kloten!*

Vroeger gebeurde het wetten met een **strekkel** of **strijkhout**, een eikenhouten lat of plank waarin gaatjes gemaakt waren. De maaier had altijd een doosje zand bij zich (soms in de top van zijn klomp) en met een borsteltje of vod wreef hij dan een beetje nat zand aan de strekel, in de gaatjes. Daarna streek hij beurtelings de binnen- en buitenkant van de zicht tegen het korrelachtige hout. Door de wrijving met het zand werd de zicht scherp. De handeling zelf wordt in heel ons gebied **strijken** genoemd; mensen die dat woord niet meer kennen, vermelden zonder uitzondering **wetten** (zie verder). *Strijken* is natuurlijk een algemeen woord voor 'wrijven' of 'besmeren'.

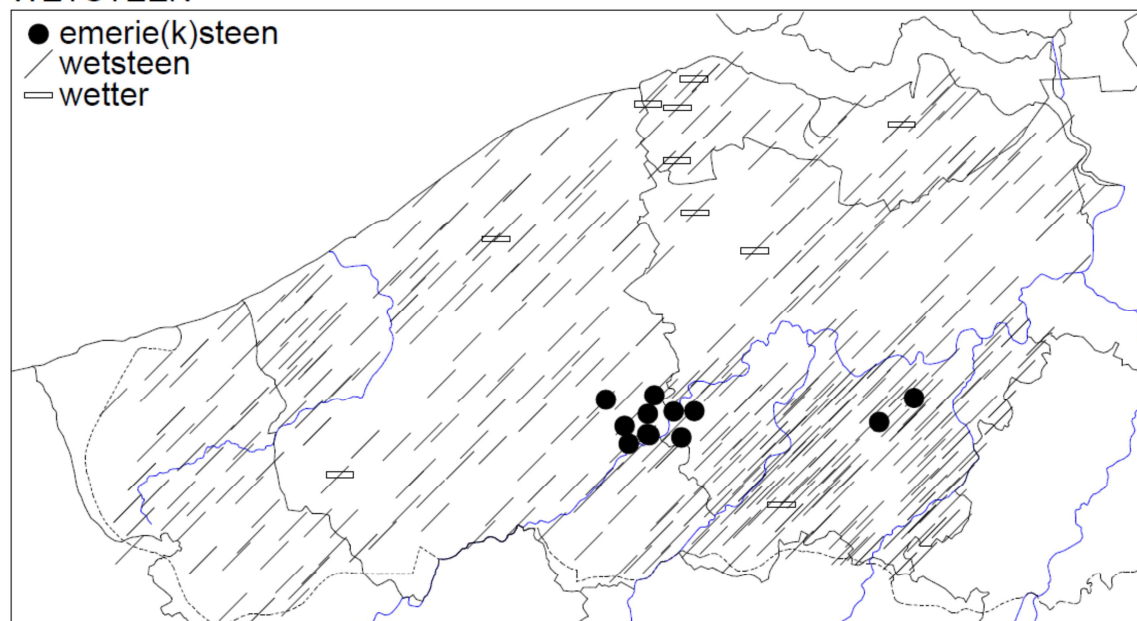
STREKEL

De dialectische variatie voor het strijkhout is iets groter. Dat er in het zuiden van West-Vlaanderen nauwelijks gegevens zijn, betekent niet dat dat voorwerp daar niet bekend was; we hebben alleen bijna geen licentiaatsverhandelingen uit dat gebied waar het strijkhout in opgevraagd is. Over het hele gebied wordt het woord **strijker** gebruikt, dat natuurlijk afgeleid is van het werkwoord *strijken*: een *strijker* is een voorwerp om mee te strijken. Ook **strijkel** is zo'n afleiding, ditmaal met een achtervoegsel *-el*. Dergelijke alternerende vormvarianten op *-el* en *-er* komen geregeld voor in onze dialecten; denken we maar aan de woordparen *sleutel/sleuter* en *vlegel/vleger* 'dorsvlegel'. Zo'n *r/l*-verspringing was er trouwens ook in het eerder vermelde *kruin/kluin*. Verder worden er nog een aantal samenstellingen met de stam van *strijk-* gebruikt, namelijk **strijklat** en **strijkestok**. Ten slotte komen dezelfde types woorden voor die afgeleid zijn van het werkwoord *wetten*: **wetter**, **wetlat**, **wetstok** en **wetplank(je)**.

In de recentere geschiedenis raakte het strijkhout geleidelijk aan in onbruik en werd het vervangen door een wetsteen. Dat was oorspronkelijk een blauwachtige arduinen steen met een glad oppervlak. Als 'wetsteen' werden echter ook andere voorwerpen gebruikt, bv. een stalen pen of staaf waarmee ook messen werden geslepen. De handeling van het wrijven zelf wordt zowat in het hele gebied **wetten** genoemd. Het woord bestaat al heel lang - zo komt in het Gotisch bijvoorbeeld *gahwatjan* voor in de betekenis 'aansporen' - maar de etymologie ervan is onzeker. Ook voor de wetsteen is er weinig variatie, zoals blijkt uit de onderstaande kaart.

WETSTEEN

Het frequentste woord is **wetsteen**; ook **wetter** komt een paar keer voor. Wel bijzonder is de benaming **emerie-** of **emerieksteen**; *émeri* is namelijk het Franse woord voor een polijststeen. De oorspronkelijke betekenis van *émeri* is 'amaril' en dat is het fijnkorrelige gesteente dat gebruikt wordt bij het vervaardigen van o.a. schuurpapier en allerlei voorwerpen waarmee men messen en lemmeten scherp kan wrijven.

Slot

Het was dus heel belangrijk voor de maaier om zijn zicht en zeis scherp te houden... en daar had hij allerlei verschillende werktuigen voor. Fijn aan die benamingen is ook dat ze nog niet helemaal verdwenen zijn uit de Vlaamse dialectwoordenschat, omdat de mensen ook tegenwoordig nog hun zeis gebruiken en scherpen, als ze bijvoorbeeld een klein grasland, de grachten of kanten moeten maaien. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld voorwerpen als de zicht, de dorsvlegel, de wanne en de wanmolen,... tegelijk met de toestellen zijn helaas ook die woorden in onbruik geraakt. Gelukkig zitten ze wel nog veilig bewaard in de databank van het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*!

Bronnen

De Bo, L.L. 1892. *West-Vlaamsch Idioticon*. Gent.

Debrabandere, F. 2002. *West-Vlaams etymologisch Woordenboek*. Amsterdam/Antwerpen.

Philippa, M., F. Debrabandere en A. Quak. 2003-2009. *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam, Amsterdam University Press. Te raadplegen op <http://www.etymologie.nl/>

Van Dales Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal. 2005¹⁴. Utrecht/Antwerpen. Van Dale Lexicografie.

Woordenboek der Nederlandse Taal. 1864-1998. Te raadplegen op <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>